

Ірина Діптан

УДК 94(477):341.1“16”

ДИПЛОМАТІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА: ВИТОКИ, СУТНІСТЬ, УРОКИ ДЛЯ СЬОГОДЕННЯ

Безперечно, Орлик був видатним українським державником. На його прапорі була виписана незалежна й соборна Україна <...>. Це була спадщина, яку він перебрав від Мазепи і якій він зістався вірним ціле своє життя.
Б. Крупницький [20, с. 382].

У статті з'ясовуються засади, сутність, причини невдач і прорахунків зовнішньополітичної діяльності гетьмана Пилипа Орлика.

Ключові слова: васалітет, державність, євроінтеграція, конституція, полівасалітет, протекторат, сюзеренітет.

Цього року відзначаємо вікопомну дату в історії розвою політико-правової думки українства – 300-ліття першої національної й уводночас першої писаної в Європі та світі Конституції. Повна назва означеного документа в перекладі сучасною українською мовою – “Правовий уклад та конституції прав і вольностей Війська Запорозького, укладені між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорозького, і генеральною старшиною, полковниками, а рівно ж і самим Військом Запорозьким, схвалені обома сторонами і скріплені найяснішим гетьманом на вільних виборах урочистою присягою року Божого 1710 квітня п'ятого дня у Бендерах” [37, с. 105]. Однак звичними й рівноцінними є дефініції: “Бендерська конституція”, “Пакти й конституції законів та вольностей

Війська Запорозького”, “Конституція Пилипа Орлика”. Остання – за йменням гетьмана в екзилі (принагідно зауважимо, що П. Орлик сам уклав більшу частину документа та здійснив його остаточну редакцію; у виробленні окремих положень брали участь А. Войнаровський, К. Гордієнко, Д. Горленко, І. Ломиковський, Ф. Миревич, І. Максимович, інші особи).

З огляду на значимість цього політико-правового акту діяльність П. Орлика, зазвичай, розглядається в контексті його створення та змісту. А між тим з'ява й призначення “Пактів...” мали не лише філософсько-юридичне, а й уповні конкретне історико-політичне підґрунтя. Політемігранти були впевнені, що за сприянням союзників повернуться в звільнену з-під московської зверхності Гетьманщину, де їх “Конституція...” матиме юридичну силу. Відтак звернення до дипломатії П. Орлика, що була потужним важелем реалізації стратегії мазепинців, є цілком обґрунтованим як у науковому, так і в політичному аспектах.

Остання теза потребує певного роз'яснення. Б. Крупницький, аналізуючи зовнішньополітичну діяльність гетьмана, підсумовував: “Тридцять років тримав Орлик українську справу в Європі в активному стані, а коли взяти до уваги його про-

довжувачів, сина з його співробітниками, то так було до кінця 50-х років XVIII ст. Його енергійна, вперта та невтомна праця не могла залишитися без наслідків. Вона зберегла нам традиції, створила певні зв'язки з Європою. Ці традиції, хоч як запорошені порохом минулого, знову виходять наперед і дають ще раз нагоду вдумливому українцеві задуматися над долею своєї батьківщини" [20, с. 383].

А замислитися політикам, керманичам новітньої України, є над чим! Зовнішньополітичний курс держави необхідно максимально адаптувати до нового багатополярного світу, а отже, відмовитися від застарілого уявлення про єдиний центр сили, на який слід було б орієнтуватися. Тобто в умовах трансформації міжнародних відносин нового наповнення набуває концепція багатовекторності, визначальним складником якої є стратегічний курс України – європейська інтеграція.

Задля успішної його реалізації доцільно здійснити ретроспективний аналіз євроінтеграційних устремлінь українства і, зокрема, за гетьманування Пилипа Орлика (1710–1742). Принагідно зауважимо, що, за визначенням В. Різниченка (1918), життя гетьмана – “се одна безперервна європеїзація українського питання, як питання державно-міжнародного...” [32, с. 4].

У запропонованій розвідці спробуємо з'ясувати засади, зміст, чинники невдач і прорахунків зовнішньополітичної діяльності П. Орлика, “котрий своєю невтомною працею, своїми заходами спопуляризував в Європі українську справу” [32, с. 43].

Передусім окреслимо найсуттєвіші риси зовнішньополітичної моделі Українського Гетьманату протягом другої половини XVII – початку XVIII ст. Як стверджує Т. Чухліб, “вона полягала у пошуку кращого протектора та дотриманні політики полівасалітетної підлеглості по відношенню до регіонально наближених династичних та станово-представницьких дворів і ставила за мету набуття більшої незалежності від системи монархічної влади у тогочасній Європі” [36, с. 423].

Із часу постановня Козацької держави її гетьмани, з огляду на суперництво сильніших сусідів, змушені були лавірувати поміж ними, відмовлятися від одного протектора-сюзерена на користь іншого, забезпечуючи цим міжнародно-правову легітимність ранньомодерної України. Інколи козацькі керманічі визнавали залежність від кількох

монархів одночасно, щоб забезпечити “Військо Запорозьке” від інкорпорації до інших державних утворень. “Так, гетьман Б. Хмельницький протягом 1654–1657 рр. перебував у номінальній васальній залежності від московського царя й турецького султана та хотів здобути трансільванський і шведський сюзеренітет. І. Виговський <...> спочатку підкорявся московському цареві й шведському королеві, а потім перейшов під протекторат польського короля й одночасно шукав захисту в австрійського імператора. Гетьман Ю. Хмельницький був у московській залежності, яку в 1660 р. обміняв на польську протекцію, після чого хотів здобути захист турецького султана. Від 1663 р. лівобережний гетьман І. Брюховецький ревно дотримувався царської зверхності, але у 1668 р. вирішив прийняти османський протекторат. Майже так само діяв і його наступник Д. Ігнатович-Многogrішний протягом 1669–1672 рр. Гетьман П. Дорошенко у 1669–1676 рр. визнав себе підлеглим щодо польського короля і турецького султана й завершив московською протекцією. І. Самойлович хоча й притримувався протягом усього свого правління (1672–1687 рр.) зверхності царя, але наприкінці гетьманування був звинувачений у “зраді” Москві. Гетьман І. Мазепа у 1687–1708 рр. перебував під скіпетром російських монархів, а потім польського та шведського королів. Послідовник його політики П. Орлик визнавав зверхність шведського короля і турецького султана, але у Конституції 1710 р. заклав положення про самостійне існування Козацької держави, адже до цього прагнули всі його попередники. Витоки такої поведінки основних творців міжнародної політики Гетьманату, – підсумовує Т. Чухліб, – слід шукати у практиці міждержавних стосунків даного регіону Європи на переломі середньовіччя та ранньомодерного часу” [36, с. 422–423].

Звернімося ж до суперечливої, багатогранної, довготривалої (понад три десятиліття!) боротьби П. Орлика за українську державність.

По смерті І. Мазепи 22 вересня (2 жовтня) 1709 року серед українських емігрантів постало питання про його наступника. Обрання нового керманіча було пов'язане з вирішенням іншої делікатної проблеми: хто володітиме спадком І. Мазепи – золотом, коштовностями, грошима, клейнодами тощо, який включав не тільки приватне майно, а й військовий скарб. Найбільш відповідним претендентом здавався улюблений небіж

І. Мазепи – Андрій Войнаровський, який виховувався при дворі дядька, навчався на його кошти в Німеччині, був у складі гетьманського війська, пішов за своїм ясновельможним протектором у вигнання. Та був він особою дещо легковажною, захоплювався світським життям і, зрештою, сам відмовився від претензій на гетьманство, що в умовах емігрантського життя обіцяло бути небезпечним і обтяжливим, але – не від майна, скарбу І. Мазепи.

Не дивно, що П. Орлик дуже вагався, коли українські емігранти й Карл XII зупинили на ньому свій вибір. До того ж йшлося ще й про прилуцького полковника Дмитра Горленка, та його кандидатура швидко відпала. Безперечно, П. Орлик був найяскравішою постаттю в екзилі: наблизений до І. Мазепи, зазнав його довіри та любові, посвячений у справи української дипломатії, найбільше відповідав викликам грізної доби. Все ж пізніше, 1719 року, П. Орлик писав, що А. Войнаровський своєю відмовою штовхнув його в безодню, яка означала для нього та його родини матеріальну руїну: “не маючи публічних фондів для ведення справ, вкладав у те власні гроші”. Адже володіння булавою в умовах еміграції вимагало значних фінансів: і на потреби козацького війська, й репрезентацію, і зносини з чужоземними урядами. Справді, погодившись стати гетьманом, Орлик приніс у жертву патріотичній меті своє приватне життя.

Обрання на гетьманство 5 (16) квітня 1710 року на козацькій раді під Бендерами відбулося за сприяння Карла XII Густава, відтак законним було Орликове “вимагання” в цього північноєвропейського монарха гарантій щодо протекції над Україною, доки з неї не буде зняте “московське ярмо” і вона не повернеться до своїх давніх “вольностей”. 10 травня 1710 року король Швеції надав такий документ, яким не тільки підтверджував права та привілеї Війська Запорозького, а його ставав гарантом незалежності України та її кордонів.

Оскільки в тогочасних обставинах і сюзерен (Карл XII), і васал (П. Орлик) конче потребували військової підтримки, нагальною постала проблема створення потужної антиросійської коаліції. Наріжною силою в ній мали бути Туреччина та її васал – Кримське ханство. Звернімося до сторінок спільної боротьби тактичних союзників із новопосталою Російською імперією і вкотре переконаймося, наскільки складною і суперечливою є проблема зовнішньополітичної підтримки в справі національно-державних інтересів українства.

Спільні зусилля Пилипа Орлика і Карла XII за посередництвом Франції увінчалися успіхом: Османська імперія, усвідомивши небезпечне посилення Росії після перемоги під Полтавою, вирішила розпочати з нею війну. Султан виставив цареві ультиматум: повернути Азов і Таганрог, вивести російські війська з Польщі, визнати польським королем Станіслава Лещинського, незалежність Гетьманщини й відмовитися від завоювань у Прибалтиці. 20 листопада 1710 року Туреччина оголосила війну Росії [1, с. 222].

Пилип Орлик здійснював самостійну дипломатію. Він зав’язав добрі стосунки з ханом Девлет-Гіреєм II ще в квітні-травні 1710 року, коли той перебував у Бендерах [1, с. 221]. Зрештою, 23 січня 1711 року була підписана угода, за якою хан у союзі з козаками мав розпочати воєнні дії проти Росії, визнати незалежність Гетьманщини, не укласти сепаратного миру з Москвою та не брати “ясир” на теренах України. Військо хана мало діяти як на Правобережній, так і Лівобережній Україні. Девлет-Гірей II погодився на перехід Слобожанщини й донських козаків під юрисдикцію П. Орлика [19, с. 24–26].

Після оголошення Туреччиною війни Росії Карл XII розпочав реалізацію власного плану щодо розгрому останньої. Він намагався шляхом об’єднання зусиль Швеції і Туреччини опанувати ситуацію в Польщі й, використовуючи турецько-татарське військо як головну ударну силу, дати росіянам генеральний бій на підступах до Києва. Взимку 1711 року був задуманий наступ татарської орди, орликівців і станіславців на Правобережжя. Водночас хан із ордою та його син – кубанський калга-султан – мали здійснити допоміжні військові дії: перший – через Слобожанщину ввійти в межі Росії в напрямку на Воронеж, а калга-султан – рушити під Азов. Після наступальних дій Орлика з татарами на Правобережжі й хана на Слобожанщині мала (за задумом короля) розпочати наступ углуб України турецька армія.

Першим виступив у похід кримський хан Девлет-Гірей II. 6–12 січня 1711 року 40-тисячна татарська орда перейшла Перекоп і розділилася на два крила: хан із сином Батир-Гіреєм та основними силами, із двохтисячним загоном запорожців і яничарами рушили на Слобожанщину; інший син хана – Мехмед-Гірей – із ордою буджацьких татар пішов на допомогу Пилипові Орлику [2, с. 47–50].

Однак дії хана й гетьмана не були узгоджені. Без бою татари та запорожці взяли

фортецю Новосергіївську, розташовану у верхів'ях річки Самари. Після цього Девлет-Гірей II з ордою рушив на Ізюмський і Харківський полки Слобожанщини. Населення, бачачи поряд із татарами запорожців Кам'янської Січі, не виявляло ворожнечі. Мерефа, Соколове й Тарасівка були легко взяті союзниками, а мешканці Водолаги самі відкрили браму містечка [17, с. 630–633]. У цей час виступила й кубанська орда під проводом калги-султана Іслам-Гірея. Обійшовши Азов, рухався Слобожанщиною вздовж Дону та Сіверського Донця, але, не дійшовши до Ізюма, повернув назад, побоюючись нападу калмицького хана Аюки, підданого російського царя. Тим часом хан Девлет-Гірей II із-під Харкова несподівано (ймовірно, не дочекавшись з'єднання із сином Іслам-Гіреєм) відійшов до Самари, дорогою нищачи оселі та беручи місцевих жителів у “ясир”. Підійшовши до Новобородицької фортеці (у гирлі Самари), хан, зустрівши опір місцевої залоги, залишив невеликі загони на Самарі й у Новосергіївську і в середині березня повернув до Криму; 12 тисяч бранців пішли в татарську неволю [19, с. 350].

На Слобожанщину прибули козаки І. Скоропадського, які 12 квітня 1711 року взяли Новосергіївську фортецю. Їм вдалося відбити в татар більшу частину “ясиру” — 7 тисяч [21, с. 30].

Повернімося в часі назад, щоб з'ясувати перебіг подій на Правобережжі у зв'язку з походом П. Орлика. 31 січня 1711 року П. Орлик і К. Гордієнко з п'ятитисячним формуванням запорожців вийшли з Бендер. Недалеко від Рашкова вони з'єдналися з поляками-станіславцями під орудою київського воєводи Ю. Потоцького (близько 3 тисяч разом із татарами-“липками” — вихідцями з Литви) та з буджацько-білгородською ордою Мехмед-Гірея (20–30 тисяч). У війську було також до 30 шведських офіцерів-інструкторів.

Попри погане спорядження й озброєння, Орлик із союзниками швидко просувалися вперед. Упродовж першої половини лютого був зайнятий простір між Немировом, Брацлавом і Вінницею. Козацтво правобережних полків — Брацлавського, Корсунського, Богуславського, Уманського, Білоцерківського (за винятком кількох сотень) — перейшло на бік Орлика.

Наприкінці лютого 1711 року союзники, між якими вже почалися чвари, просунулися вглиб Правобережжя. 25 березня взяли в об-

логу Білу Церкву, та спроби козаків Орлика оволодіти фортецею виявилися безрезультатними [1, с. 224].

Наприкінці березня передові російські частини під командуванням генерала М. Голіцина вторглися на Правобережжя. Дізнавшись про наступ царських військ, калга-султан Мехмед-Гірей, не слухаючись Орлика, покинув табір під Білою Церквою і рушив у напрямі до Південного Бугу. При цьому татарські чамбули грабували міста й села Правобережжя, біля 10 тисяч полонених забрали із собою ногайці. Правобережні козаки кинулися рятувати свої домівки. Жовніри Ю. Потоцького та частина запорожців з-під Білої Церкви пробилися в Київське Полісся, але марно: не вдалося схилити на свій бік місцеве шляхетство, що “трималося за шаблю” через грабіжництво татар. Саме через дії останніх Орлик значною мірою втратив підтримку козаків і населення Правобережжя. Згодом у листі до Карла XII він скаржився на своїх недавніх союзників: “у мене було понад 16 тисяч козаків Війська Запорозького, окрім міщан, у полках Чигиринському, Уманському, Торговецькому, Кальницькому, Корсунському, Богуславському, Канівському і кілька сотень у полку Білоцерківському, — тепер же ледве 3 тисяч лишилося: не тільки міщани, але й козаки, що мали в цих полках свої хати і сім'ї, дізнавшись про ворожі вчинки татар, розбіглися від мене в різні боки спасати своїх жінок і дітей, а ті, що ще при мені застаються, оплакують втрату своїх сімейств, братів і друзів..” [21, с. 34].

Опинившись у критичній ситуації, Орлик із рештками своїх військ змушений був відійти до Фастова, а звідти — до Бендер. Невдовзі туди ж повернувся і Ю. Потоцький.

Зазначені події безпосередньо відобразилися на долі запорожців Кам'янської Січі. Російські війська під орудою В. Бутурліна (в розпорядженні якого перебувало й декілька українських полків гетьмана І. Скоропадського) за наказом Петра I зігнали запорожців із Кам'янської Січі, де ті перебували з 1709 року. Відтак вони змушені були перебратися вглиб території, підвладної кримському ханові, де й заснували Олешківську Січ (1711–1728) [34, с. 450].

25 лютого 1711 року було оголошено маніфест Петра I про початок війни з Туреччиною. Обравши наступальну тактику, Росія опинилася сам-на-сам у протиборстві з ворогом: очікуваного антиосманського повстання у Болгарії й Валахії не сталося; польський

король Август II обмежився дружнім нейтралітетом. Невдалим був похід проти Криму 20-тисячного війська гетьмана І. Скоропадського та семи піхотних драгунських полків (7,2 тисяч) під орудою генерала Бутурліна. Запізнілим був і виступ російського війська П. Апраксіна на Кубань: через небажання калмиків приєднатися до росіян, військо вийшло з-під Царицина лише на початку липня; Копил – столицю Кубанської орди – захопили, та азовський флот росіян був блокований турецьким.

Отже, гетьман І. Скоропадський із козаками не мав змоги “заперти” татар у Криму. Девлет-Гірей II вийшов із Криму з тридцятитисячною ордою й, з’єднавшись із загонами свого сина Батир-Гірея, Ю. Потоцького та запорожцями (7 тисяч), почав вести “малу війну” проти росіян.

9 липня вся царська армія була блокована в луці Пруту, поблизу Нових Станіштів. Унаслідок дводенного обстрілу росіяни втратили близько 3 тисяч вояків [22, с. 24]. Поразка в цій битві могла бути фатальною для армії Петра I. У чернетці “Истории Свейской войны” з приводу бою на Пруті цар записав: “Едва б не последовало же, как шведов при Полтаве” [26, с. 377]. Маючи потрібну перевагу в чисельності, обстрілом і блокадою турки могли повністю знищити царське військо. Але несподівано Балтаджи-паша, всупереч хану Девлет-Гірею, запропонував переговори. Прагнучи врятувати армію, а себе від полону, цар уповноважив погоджуватися на всі вимоги турків – зокрема на повернення Швеції Прибалтики (крім Інгрії з Петербургом), визнання польським королем Станіслава Лещинського, взагалі зголошуватися “на все, чого похотять, кроме шклярства” (рабства) [27, с. 377].

У ході перемовин із Шафіровим Балтаджи-паша виставив умови: повернути Туреччині Азов; видати Азовський флот, артилерію, зброю, знищити фортеці Таганрог, Самару, Кам’яний Затон; вивести російські війська з Польщі; забрати московське посольство із Стамбула; передати як заручника фельдмаршала Шереметєва. Інтереси Швеції не враховувалися: Балтаджи-паша вимагав лише забезпечити “мирний шлях до Швеції королю Карлу XII” [37, с. 51].

За наполяганням П. Орлика (не присутнього на переговорах) у договір включили статтю другу про Україну й Запорожжя, хоч її положення сформулювали досить неясно. “Вічний” договір був підписаний турками 12 липня 1711 року. Тоді ж надіслав ратифікаційну грамоту й Петро I.

Узагалі багато статей Прутського трактату були поспіхом і нечітко виписані, не обумовлювалися терміни їх виконання. Все це уможливлювало фальсифікацію Прутського договору росіянами (сучасний російський дослідник В. Артамонов пише про “фальсифікат тексту Прутського трактату, вміщений у повному зібранні законів Російської імперії”). Лише 19 серпня 1711 року був складений додаток до угоди, в якому встановлювалися терміни повернення Туреччині Азова, ліквідації російських фортець на Запорожжі, після чого Карл XII мав покинути Туреччину, хоч маршрут короля не був визначений [2, с. 93].

Особливо багато непорозумінь викликало прочитання статті другої. Існували суттєві розбіжності в обох текстах – російському й турецькому [10, с. 13]. Б. Крупницький твердить, що Прутський трактат зобов’язував росіян “не втручатися в польські справи та зректися Запорожжя, принаймні – Правобережної України (справа визволення Лівобережної України залишалася неясною)” [19, с. 31]. Натомість В. Різниченко пише, що Орликові вдалося наполягти на тому, “щоб у мирнім договорі була вирішена й українська справа”: користуючись безвихідним становищем Петра I, турки, мовляв, змусили його підписати такий договір, “на підставі якого Росія зовсім одмовлялася од України й зобов’язувалася надалі не вмішуватися в українські справи. Сим договором Україна знов становилася вільною, ні від кого не залежною державою” [32, с.17]. Польський історик Є. Ростворовський вважає, що османи мали на увазі утворення васальної від Туреччини Гетьманщини [21, с.42]. Російський історик В. Артамонов зазначає, що лише з 1712–1713 років наведені у статті 2 “розпливчасті й невизначені рядки” турецькі дипломати на переговорах із Шафіровим стали витлумачувати як ліквідацію впливу Росії не лише на Запорожжі, а й у всій області розселення українською козацтва, включаючи Лівобережну Україну. У принципі, продовжує зазначений дослідник, “турецька сторона на Пруті могла виставляти будь-які вимоги, зважаючи на безвихідне становище російської армії” [2, с. 90]. У наступні роки обидві сторони – турецька й російська – займалися “конкретизацією”, себто – переглядом окремих пунктів договору.

Усе ж через поразку на Пруті сфера російською впливу в Польщі зменшилася: росіяни змушені були ліквідувати свої бази й вивести гарнізони з Полонного та Межиріч – на

Волині, з Білої Церкви, Немирова, Вінниці – на Правобережжі. Після 1711 року російські війська до закінчення Північної війни не перебували на території Речі Посполитої, що межувала з Туреччиною (тобто на Поділлі та Південній Київщині). Росія зреклася Правобережної України; вона була змушена також більше як на 60 років відмовитися від свободи мореплавання на Азовському морі й від Азовського флоту. На початку жовтня 1711 року росіяни спалили будівлі та зруйнували вали фортець Кам'яного Затону й Новобогородицької на Запорозжжі, Таганрога [22, с. 26].

У вересні 1711 року турецькі представники на переговорах у місті Язловці з представниками Августа II заявили, що Порта буде дотримуватися миру з Польщею і що вся Наддніпрянська Україна визволяється з-під “московського ярма”. Тобто Туреччина саме так розуміла відповідну статтю Прутського миру [20, с. 343].

У зв'язку із зволіканням царя з виконанням умов договору, у Стамбулі було порушено питання утворення Гетьманської України обох берегів Дніпра під булавою Орлика. Вирішення його турки планували здійснити, ізольюючи Карла XII. Їх підтримував кримський хан, який прагнув стати зверхником Запорозжжя. Карл XII, як протектор Війська Запорозького, протидіяв цим намірам, до того ж він урахував і позицію поляків-станіславців (стосовно Правобережжя). 28 жовтня турки виставили козакам ультиматум: покинути Бендери й рушити під Очаків. Орлик і запорожці відмовилися. Зрештою Орлика було запрошено до Стамбула та, на півдорозі до столиці, він повернувся назад. Згодом, на початку листопада 1711 року, вислав до султана делегацію [21, с. 43–44].

В інструкції, складеній Орликом для козацьких посланців, містилася низка вимог до турецького уряду. Зокрема, Порта мусила б визнати суверенітет Гетьманської України обох боків Дніпра, звільненої з-під влади царя (згідно з пунктом 2 Прутського трактату). Україною має керувати гетьман, обраний вільними голосами: гетьман листовно сповіщатиме султана про своє обрання. Порта не може ані позбавляти його гетьманства, ані призначати замість нього іншого. Османська імперія має змусити Москву назавжди відмовитися від претензій на Україну, повинна повернути полонених козаків, вивести війська з усіх фортець Гетьманщини, повернути всі гармати. Кримське ханство не повинне домагатися васального володарювання над Укра-

їною й Запорозжжям і брати данину. Козаки зможуть займатися промислами по ріках і урочищах до самого Очакова. Українським купцям буде надане право вільної торгівлі по всіх землях Турецької імперії. Має зберігатися дружній союз Гетьманщини з Кримським ханством і протекція шведського короля. Остання мусить привести до більш тісного союзу Порти й Швеції, спрямованого проти Московії. Спеціальним привілеєм забезпечувалися б права Війська Запорозького Низового [1, с. 229].

Нарешті, турецький уряд прийняв Орликове трактування 2-ої статті Прутського трактату, і 9 грудня 1711 року вийшов маніфест султана про оголошення війни Росії.

Водночас переговори козацької делегації, очолюваної Д. Горленком, завершилися виданням грамоти Ахмеда III гетьману П. Орлику (орієнтовно – 25 грудня 1711 року). Раніше вважали, що такого документа взагалі не було (вигадки П. та Г. Орликів!), попри турецький переклад останнього, знайдений І. Борщак в Архіві Міністерства закордонних справ Франції, і тільки віднайдений О. Пріцаком турецький оригінал довів його існування [30, с. 307–312].

Султанська грамота визнавала Україну як суверенну державу, що об'єднувала у своїх межах Лівобережжя, Правобережжя, а також Запорозжжя, гарантувала автономію внутрішнього життя Гетьманщини, невтручання в її справи султанської адміністрації. Суверенітет забезпечувався правом вільного обрання гетьмана та його зміщення. Україна одержувала економічну незалежність, козаки отримували привілеї ісламських підданих султана стосовно зовнішньої торгівлі. Водночас Гетьманщина визнавала довічну протекцію Порти й зобов'язана була брати участь у військових діях турків, але лише під час походів на дніпровську територію [16, с. 64–65; 30, с. 307–312].

26 грудня 1711 року султан Ахмед III продиктував російським послам-заручникам чотири додаткових умови до Прутського трактату: 1) передати всю Наддніпрянську Україну з Києвом під протекторат Турецької імперії разом з “українським урядом” згідно з відповідною статтею Прутського договору; 2) остаточно вивести війська з Польщі; 3) не чинити перешкод переїзду шведського короля, коли той за рішенням султана покине межі Туреччини; 4) негайно повернути Азов. Порта також вимагала розірвати союз із Річчю Посполитою, укласти перемир'я на три роки зі Швецією [2, с. 178].

Російський посол Шафіров домігся від турків відмови від передачі їм усієї України з Києвом і розриву союзу з Польщею. Цар погодився негайно повернути Азов. У січні 1712 року в Азов увійшов турецький комендант Айвас-паша, який при цьому зобов'язався не пропускати некрасівців на Дон.

Зрештою 5 квітня 1712 року мир у Стамбулі між Росією та Туреччиною був підписаний. Москва поступалася Порті західною частиною Запорожжя – землями на правому березі Дніпра з Кодаком. Турки відкинули домагання Москви ввести в Польщу свої війська, якщо там з'являться шведські з'єднання; водночас Порта дала згоду на заборону Карлу XII “чинить возмущение” в Польщі проти Августа II. Домовленості досягли й щодо висилки Карла XII в Швецію [10, с. 17].

Щодо Правобережжя, то в угоді 1712 року сказано: воно “изымається из под руки царя”. Шафіров тлумачив у своєму донесенні в Москву так: “тем разумеется, что оные места (Правобережна Україна) не им (туркам) уступаем, понеже они Польще принадлежат”. Турецька сторона трактувала цей пункт, як перехід під її протекторат Правобережної козацької України. В Стамбулі мали намір утворити тут Гетьманщину на чолі з Орликом із кордонами аж до Річки Случ. Резиденцією гетьмана мав стати або Немирів або Чигирин [2, с. 179].

Ще до підписання угоди з Росією 5 березня 1712 року султан Ахмед III видав “Привілей Пилипу Орлику та українському народові на володіння Правобережною Україною”. В документі зазначалося його правове підґрунтя – договір гетьмана П. Дорошенка з Туреччиною 1669 року: “Україна по цьому березі Дніпра (Правобережжя), яку ми минулого року вирвали від царя москалів нашою переможною армією на ріці Прут (влітку 1711 року), була віддавна під владою козаків та основою їх поселення, де також раніше Петро Дорошенко, гетьман запорожців та українців, оставався і володів із усім своїм народом... Україна по цьому березі Дніпра повертається у посідання теперішнього найяснішого гетьмана Пилипа Орлика, і також вона відновлюється у посіданні козаків як їх дідична земля” [30, с. 307–308].

Цей документ в аспекті автономних прав Гетьманщини в основному повторював статті грамоти 1711 року, проте більше наголошував на “вірності” гетьмана сюзеренові – султану; гетьман України зі своїм військом мусив брати участь у всіх війнах Порті (згідно з

грамотою 1711 року – лише у війнах “на дніпровських територіях”); головне ж – кордони Гетьманщини обмежувалися лише Правобережною Україною (і, ймовірно, Західним Запорожжям) без Києва з околицями. До того ж, Правобережжя було фактично спустошене росіянами, а більша частина козаків переселена на лівий берег Дніпра.

На Орлика та його оточення мирна угода Туреччини з Росією 1712 року коштом відмови султанського уряду від Лівобережної України з Києвом справила прикре враження. Гетьман наполягав на продовженні війни з Росією, щоб визволити “з-під московського ярма” всю Україну по обох боках Дніпра.

У цій складній ситуації гетьман Орлик у квітні 1712 року звернувся з “Маніфестом до європейських урядів”, пояснюючи мотиви союзу з Османською імперією. Передусім він наголошував, що продовжує справу гетьмана Мазепи, і “якщо на перший погляд ми виглядаємо прибічниками оттоманських сил, із цього не мусить випливати, ніби ми з'єдналися з турками задля завоювання християн: ідеться лише про очікування часу, коли ми зможемо очолити всю козацьку армію, аби з поміччю Божою трудитися заради визволення нашої Вітчизни від ярма, під яким вона стогне вже стільки років” [16, с. 70–72; 8, с. 108].

Одночасно Орлик склав “Дедукцію (Вивід) прав України” – документ, який був підготовлений до початку конгресу європейських держав в Утрехті. У ньому гетьман прагнув нагадати державним діячам Європи про існування української (козацької) нації та обґрунтувати її право на власну державність [37, с. 134–139]. Але очікуваного відгуку можновладців Європи Орлик не отримав.

Усе ж представники Карла XII і Станіслава Лещинського в Стамбулі переконали уряд Туреччини в тому, що Петро I грубо порушує свої зобов'язання. Зрештою 6 листопада 1712 року султан Ахмед III видав маніфест, у якому заявив, що визнає польським королем лише Станіслава Лещинського та польський уряд у вигнанні (в Бендерах) і буде воювати за Польщу й за визволення України. 21 листопада султан наказав готувати флот для виходу в Чорне море, а також військо та артилерію – для походу на Київ. Ще у вересні король Людовік XIV уклав союз із Швецією, згідно з яким Франція зобов'язалася прискорити “виступ султана проти царя”. У розореній війною Швеції спромоглися сформувати 16-тисячне військо. З цією армією генерал М. Стенбок висадився в Гольштейні [21, с. 57–58].

Однак згодом ситуація поліпшилася на користь Росії. Август II і Станіслав Лещинський порозумілися між собою: останній відмовився від польської корони. Шведський генерал М. Стенбок у Гольштейні уклав мирну угоду з росіянами та саксонцями. Август II на початку 1713 року задекларував неприступність польсько-російської спілки та обіцяв виставити проти турків на Дністрі 8–10 тисяч польсько-литовського війська. За цих умов Туреччина не наважилася розпочати “велику війну” з Росією, а згодом втратила будь-яке бажання підтримувати Швецію в протиборстві з нею. У січні 1713 року султан наказав хану Девлет-Гірею та бендерському паші видворити Карла XII за межі своєї імперії. Полоненого короля було відвезено у Фракію (в Деміотику, під Адріанополем), де він перебував до жовтня 1714 року. Близько тисячі запорожців вислано з Бендер. Орлик із прибічниками теж змушений був перебратися до короля в Деміотику.

Походом на Правобережну Україну Карл XII сподівався підняти свій авторитет в очах султана. Та 15 грудня 1712 року загін козаків-орликівців під командування полковника Перебийноса під Уманню зазнав поразки від польського війська М. Любомирського. Правда, у січні 1713 року загону Ю. Потоцького вдалося просунути в напрямі на Чернівці.

Невдовзі в політиці Порти щодо Карла XII й Орлика сталися зміни. Девлет-Гірею було усунуто, а новий хан Каплан-Гірей був за продовження війни з Росією. Орлик із Деміотики повернувся в Бендери. На чолі козаків-орликівців, що готувалися до походу на Правобережжя, був поставлений Д. Горленко.

У лютому 1713 року 15-тисячне татарське військо рушило на Київ. Похід мав на меті налякати Росію та підтримати козаччину на Правобережжі й у перспективі – відновити Гетьманщину між Дніпром і Південним Бугом. Провідниками в цьому поході були запорожці, які вели орду степами в обхід сіл і міст. Татари та запорожці підійшли до Василькова, Трипілля, Стайок; полковник Д. Горленко із 6-тисячним козацьким загonom зайняв Звенигородку, Бершадь і Корсунь. Проте зрадливі союзники раптово відішли з-під Києва й, узявши дорогою 8-тисячний ясир, повернули до Немирова й Умані. У березні частина татар із запорожцями здобули деякі слободи й міста в Острогозькому полку та кількох повітах Воронежської губернії. Однак на цьому військовій дії спинилися.

На початку квітня 1713 року в Адріанополі відновилися російсько-турецькі перего-

вори. Та вже 13 квітня великий візир Ібрагімпаша перервав переговори, і Туреччина вкотре оголосила війну Росії. У той час, як султан готував до походу на Київ сотисячну армію, татарська орда й загін козаків-некрасівців вторглися в межі Верхнього Дону, але знову татари, забравши 14 тисяч ясиру, повернули назад. Невдалими були військові акції шведів у Данії та Прибалтиці (генерал Стенбок капітулював) [2, с.138].

Згодом турецько-російські переговори відновилися, а 13 червня 1713 року був укладений Адріанопольський мир на 25 років: Росія зобов'язувалася вивести з Польщі всі свої війська; російсько-турецький кордон переносився від Дніпра й приазовських степів до безпосередніх кордонів Гетьманщини. Отже, Росія втрачала Східне Запоріжжя та була повністю ізольована від Азовського моря. Турки включили статтю про нове розмежування кордонів, починаючи з околиць Києва [10, с. 63–69].

Туреччина змусила Станіслава Лещинського в обмін на визнання себе королем погодитися на перехід Правобережжя під її владу, оскільки мала намір відродити тут Гетьманщину, козацтво якої перебувало б під булавою Орлика.

Задля реалізації цих планів Туреччина здійснила демонстрацію сили передусім супроти Польщі Августа II. 1 серпня 1713 року 12 тисяч турків і 30 тисяч татар із 150 гарматами рушили від Бендер до польського кордону. З ними йшли П. Орлик із своїми козаками, К. Гордієнко із запорожцями Олешківської Січі та поляками Ю. Потоцького. У вересні на Правобережжя рушив загін козаків під орудою Д. Горленка. Були взяті Немирів і Брацлав, проте наступ на Білу Церкву не вдався через опір польських частин [21, с. 62–63].

Однак до широких військових дій Туреччина не була готова. До того ж, у липні 1713 року цар ратифікував Адріанопольський договір [28, с. 310]. Уводночас Стамбул створив комісію для визначення нового турецького кордону на Правобережжі. Останнє особливо непокоїло Москву, яка небезпідставно побоювалася, що Порта все ж приєднає Правобережжя, яке після згону козацтва на лівий берег Дніпра в 1711–1712 роках могла трактувати як “незаселені землі”. Річ Посполита теж не погоджувалася на нове розмежування кордонів, просила, щоб московський уряд “непорушно” відстоював російсько-польський кордон згідно з “Вічним миром” 1686 року. Невдовзі Росія й Польща обмінялися ратифікаційними грамотами: цар Петро I

визнавав право Речі Посполитої на Правобережну Україну та погоджувався на ліквідацію козацтва і його військово-територіального устрою. 23 вересня 1713 року, згідно з указом Петра I, всі мешканці краю (які ще там залишилися) – міщани і посполиті – переходили на лівий берег Дніпра, а “тем землям быть в пусте всегда...”.

У грудні 1713 року польські загони виступили з Умані супроти запорожців, які заснували свої слободи на Правобережжі. Карателі вбили, повісили і посадили на палю близько 1660 козаків. З козаччиною на Правобережжі Польща і Москва покінчили назавжди [2, с. 186].

Хан Каплан-Гірей протестував проти знищення козацтва на правому березі Дніпра. Понад те, у лютому 1714 року Туреччина погрозувала походом своєї 200-тисячної армії, якщо “визволена турками від московитів” Правобережна Україна не буде залишена поляками для заселення її козаками. У Кілію та Ізмаїл були направлені загони сипахів – “для постраху полякам”. Але цим Крим і Туреччина обмежилися. Зрештою в переговорах із польським послом С. Хоментовським Туреччина задовольнилася зобов’язанням Речі Посполитої вести незалежну політику стосовно Росії – Султанат зважав і на те, що після закінчення війни за “іспанську спадщину” (у 1714 році) могла бути відроджена “Священна Ліга” (антитурецький союз Австрії, Польщі й Росії). Обмежилися тим, що султан надіслав фірман кримському хану з наказом поселити на своїх землях козаків, що прибули з Правобережжя, аби ті “могли жити в спокої та мирі...” [34, с. 483].

22 квітня 1714 року Туреччина й Річ Посполита підписали мир, за яким Правобережна Україна залишалася за Польщею, що означало остаточний крах планів гетьмана Орлика створити козацько-гетьманську державу обох берегів Дніпра [21, с. 65].

“Східна криза” 1710–1714 років для Московії й Польщі скінчилася. Для України її наслідки були дуже тяжкі: “втраата українського Півдня на користь татар та турків і Правобережної України на користь поляків. Доступ до Чорного моря був запечатаний знову...” [11, с. 389].

У жовтні 1714 року Карл XII вирушив із Туреччини в Швецію. Услід за ним – і Пилип Орлик із родиною та найближчим оточенням [20, с. 359]. За визнанням шведського історика Альфреда Єнсена “п’ять літ, що провів Орлик у Швеції, були <...> безвідрадно тяж-

кі. Карл XII наказав виплачувати Орликові 13.000 срібних талерів річно, але з цієї суми треба було щороку видавати 4.072 талери на удержання офіцерів і урядників, так що для Орлика і його родини залишилося ледве 8.000 талерів. Крім жінки, Орлик мусив також старатися на удержання і виховання 7 дітей. За такі ассігнації Орлик не міг набути ні хліба, ні дров, ні світла. Дійшло до того, що бідний гетьман зичив грошей, заставляючи клейноди (булаву, бунчук, діамантовий перстень і золотий хрест” [13, с. 98]. Але й за фінансової скрути Орлик, переймаючись долею Вітчизни, що “під тиранським ярмом московського панування <...> дихала лише надією на слушний час для увільнення від того ярма” [32, с. 31], повсякчас звертається до урядів Швеції, Польщі й Туреччини з пропозиціями про утворення східної коаліції супроти Росії.

Загибель Карла XII 11 грудня 1718 року зумовила певні зміни в міжнародній ситуації. Щоб залишитися суб’єктом європейської політики, гетьман вирішив очолити Запорозьке Військо, яке перебувало в Олешках, у володіннях кримського хана. Отримавши рекомендаційні листи шведської королівської родини до європейських монархів, деяку фінансову підмогу, П. Орлик із сім’єю наприкінці жовтня 1720 року покинув Швецію.

Ганновер, Брауншвейг, Прага, Вроцлав, Бреславль... У кожному з означених міст – контакти політемігранта з впливовими політиками Європи. Водночас нишпорки Петра I полювали за вигнанцем і його родиною. Усупереч клопотанням барона Орлика – цісарського шамбеляна – російський посол у Відні Ягужинський домігся від австрійського імператора наказу про відмову гетьманові в наданні притулку. Відтак родина Орлика знайшла прихисток у монастирях Бреславля, Григора зарахували лейтенантом саксонської гвардії. П. Орлик із гіркотою зізнається: “зусилля й інтриги моїх ворогів перемогли щиру зичливість до мене... Я, не маючи сталого місця, де б міг прихилити голову, став позорищем світові й людям, переходжу з місця на місце для безпечности під прибраним іменем, подаючи себе за чужинця” [14, с. 6].

По смерті свого вельможного покровителя – барона Орлика – гетьман переїжджає до Кракова [14, с. 8]. Через погіршення геополітичної ситуації (у Ніштадтському мирі Швеції з Росією українське питання не підіймалося; Польща все більше взаємозалежала від новопосталої імперії) П. Орлик знову шукає турецької протекції. 17 лютого 1722 року по-

кидає Краків. У своєму “Щоденнику” оповідає про “негостинність” турків, які, не бажаючи ускладнювати взаємини з Росією, до кінця травня тримали його в Хотині. Султан означив Салоніки постійним місцем проживання гетьмана. Про цей 12-літній період життя П. Орлик згадував як про полон [14, с.10–11].

Попри особисті негаразди (смерть двох синів, віддаленість від родини) гетьман пильно стежить за мінливою політичною ситуацією у Європі. На середину 20-х років XVIII ст. вона бачиться доволі сприятливою: С. Лещинський (хрещений батько кількох дітей Орлика) став тестем французького короля Людовіка XV; 23 вересня 1725 року ствердилася Ганноверська коаліція (Франція, Голландія, Англія) на противагу Віденській (Австрія, Іспанія, Росія). Саме до першої й покликається П. Орлик: “Нація козацька страшенно пригнічена російським урядом і чекає лише хвилини, щоби скинути невиносиме ярмо, котре їй накинuli. Особливо вона рішиться на повстання, маючи за собою допомогу запорізької армії, своїх співгромадян, котрих нині налічується до 60.000. Як тільки на Україні зачнеться рух, запорожці потрояться в кількості, й вони доб’ються вольності України, чого б це не коштувало” [5, с. 104]. Гетьман прагне “протекції для української нації й запорізької армії від всієї Ганноверської коаліції, що має таке гарне завдання, як установа миру в Європі, а без спокою на Україні жодного миру не буде” [5, с. 104]. Цитоване звернення засвідчує еволюцію політико-правових поглядів П. Орлика: від полівасалітетності – до системи європейської безпеки задля незалежнення України.

Саме в руслі такого прочитання – висновки Ілька Борщака: “Залишиться назавжди достойною поваги й пошани українського народу риса характеру гетьмана Орлика – ставити завжди українське питання на широкий міжнародний ґрунт. Навчений гірким досвідом усієї попередньої української історії, коли політичні комбінації з одною якоюсь державою не виправдовували себе, Орлик завжди шукає міжнародні гарантії Європи” [5, с. 106].

Знаковим в аспекті “європеїзації” української проблеми був європейський конгрес, скликаний улітку 1728 року в Суасоні. Гетьман скористався нагодою і подав зібранню свій меморандум, у якому домагався, щоб російські представники підтвердили чинність українсько-московського договору 1654 року, а відтак, і державність України. Хоч зусилля

П. Орлика, попри зичливе ставлення делегатів Англії, Франції та Голландії, не увінчалися успіхом, в історичній перспективі вони не були марними. Як слушно зауважує І. Борщак, “це було в перший і останній раз до третього періоду будівництва Української держави, коли міжнародний аеропаг мав змогу ознайомитися з правним характером українсько-московських відносин, з режимом терору на Україні, з бажаннями і вимогами України. Конгрес добре розумів, що Орлик, а не Апостол, є виразником українських змагань. Але двісті років назад груба сила була таким же пануючим фактором, як і у наш час, і конгрес нічого конкретного не зробив та й не міг зробити для козацької нації” [5, с. 107].

Позаяк Ганноверська коаліція не вирішила українське питання, П. Орлик звертається до Віденської. Викликають подив ілюзорні сподівання стосовно здатності (а головне, бажання!) Австрії, Ватикану, єзуїтів уплинути – на Росію, щоб та визнала гетьманські права на Лівобережну Україну; на Польщу, щоб змирилася з автономією Правобережжя під булавою П. Орлика. Тож він погоджувався навіть на покатоличення України, аби тільки здобути підтримку Ватикану. Справді, як визнає Б. Крупницький, “щось нервово, незрівноважене, одчайдушне було в цій розкиданій, хоч і напруженій дипломатичній акції” [20, с. 371].

1729 рік став переломним у дипломатії П. Орлика: започатковується його співпраця з сином Григором – гідним спадкоємцем свого батька в боротьбі за українську державну ідею. Як підкреслює Л. Шендрик, “відірваний від політичного життя в Салоніках, Пилип Орлик через сина Григора буде орієнтуватися у європейських справах, позбудеться політичних хитань і вестиме сталу лінію співпраці з Францією, Туреччиною, Кримом, Швецією супроти Росії за визволення України” [37, с. 65].

“Українське питання” актуалізувалося на початку 1733 року під дією зовнішньополітичних чинників. У зв’язку із смертю польського короля Августа II Саксонського постала проблема престолонаступництва в Речі Посполитій. Франція воліла, щоб на трон у Варшаві зійшов С. Лещинський – батько французької королеви (дружини Людовіка XV). Швеція, зрозуміло, теж підтримувала С. Лещинського, який займав польський королівський престол у минулому, значною мірою завдяки Карлу XII. Також претендента підтримувала більшість магнатів і шляхетства. Серед його прибічників був і П. Орлик – справжній повпред українства, що зміни в

розстановці політичних сил у Європі завжди прагнув використати в інтересах утвердження “козацької нації”.

У ситуації по смерті Августа II була закладена можливість загальноєвропейського збройного конфлікту. Росія й Австрія висунули претендентом сина покійного короля Фрідріха-Августа III. На його підтримку царський уряд вислав 40-тисячне військо. С. Лещинський, якого майже одноставно обрали у Варшаві монархом, мусив тікати від царських військ до Гданська. Під військовим пресингом чужоземних збройних сил сейм мізерною кількісно учасників визнав Фрідріха-Августа своїм королем [32, с. 37].

Почалася європейська війна “за польську спадщину”, що точилася впродовж 1733–1735 років в основному на землях Італії та Австрії. Франція разом з Іспанією і Сардинією (іспанський володар був дядьком Людовіка XV, а король Сардинії – його братом) виступили проти Австрії. Франція домогалася від Туреччини оголошення війни Росії й водночас підтримувала українського гетьмана; клопотала про султанський дозвіл відбутися Пилипу Орликові до Запорозького Війська. Та в Стамбулі не поспішали з оголошенням війни, а отже, із вирішенням питання про Орлика [1, с. 240].

Виконуючи спеціальну місію французького короля, Григорій Орлик улітку й восени 1733 року і взимку 1734 року деякий час перебував у Криму, мав аудієнцію в кримського хана, проводив переговори з Бахчисараєм. Хан запевнив, що він готовий до війни, чекає лише султанського фірмана.

Наприкінці лютого 1734 року український гетьман дістав дозвіл покинути Салоніки. П. Орлик заїхав до Каушан – столиці буджацького султана та літньої резиденції хана, з ханом тут і зустрівся. Однак головна мета гетьмана – бути й діяти разом із своєю армією – вже не могла здійснитися.

Коли царському резидентові в Стамбулі І. Неплюєву стало відомо про наміри Туреччини й таємну місію Орлика, він негайно повідомив про це Петербург і висловив думку про доцільність термінового прийняття запорожців у російське підданство.

Зважаючи на критичність ситуації, що складалася на користь Росії, уряд Анни Іванівни прислухався до порад І. Неплюєва і 31 серпня 1733 року відправив на Кам'янку кошовому Іванові Малашевичу царську грамоту, якою “всемилодивейше отпущал” запорожцям усі їх попередні провини перед російською короною.

Проте й після цього ще майже півроку січове товариство продовжувало залишатися на Кам'янці. Лише на початку 1734 року життя змусило запорожців зробити остаточний вибір. Кримський хан надіслав на Січ наказ Низовому Війську вирушити під Хотин, щоб звідти разом з ордою йти в Польщу воювати проти росіян. Для участі в поході кошовий зобов'язаний був спрямувати кілька тисяч козаків у розпорядження хана, а сам разом із курінними отаманами – прибути в Крим як заручники. Решта ж товариства мала перебратися “из Сечи ближе к Крыму, в урочище, званое Олешки” [1, с. 241].

Одержавши цей наказ, запорожці, очолювані Малашевичем, 28 березня 1734 року залишили Кам'янську Січ і, “рушившись судами водними и тьрактом степовим”, направилися вгору, по Дніпру до річки Підпільної, у Базавлуцьке урочище. Напередодні виходу з Кам'янської Січі кошовий відправив козакам, які пішли на з'єднання з ханом, листа, у якому наказував залишити татар і, не гаючи часу, прямувати для злучення з кошем на Базавлук.

До кримського хана Каплан-Гірея, перекопського бея й турецьких комісарів були відправлені листи, у яких повідомлялося, що запорожці не можуть воювати супроти росіян і своїх родичів та побратимів, які жили в Україні. Водночас кошовий повідомив російського генерал-губернатора в Києві про військові приготування та стратегічні плани кримського хана. Був надісланий лист і до Петербурга, імператриці Анні Іванівні. У ньому містилося прохання прийняти січовиків у своє підданство. Цього разу резолюція царського уряду виявилася однозначно позитивною. Петербург був вельми заклопотаний підготовкою до війни з Туреччиною, надзвичайно поцінував звитягу запорожців, які в разі війни “могут быть весьма полезны”, а тому відпускати їх у табір противника тепер “не заблагоразсуждается”.

Довідавшись про вихід запорожців із Кам'янської Січі, П. Орлик направив їм 23 квітня 1734 року з Каушан проникливий та хвилюючий маніфест. Із великою експресією, палкими щирими почуттями, аргументовано, із знанням міжнародної обстановки зображуючи страшні картини поневірян і страждань українства під Москвою, він прагнув переконати запорозьких козаків виступити на захист України. Звісно, що гетьман у вигнанні вже не мав значного впливу на січовиків, не уявляв собі деяких нових реалій їх життя.

Гетьман нагадав запорожцям про присягу, яку вони прийняли, приєднуючись до Мазепи та Карла XII, щоб разом домогтися незалежності України. У разі, коли січовики встигли прийняти присягу цареві, – вона, дворушно дана, є недійсною. Орлик закликав запорожців облишити “свій намір <...> перейти на сторону, ворожу собі й своїй Вітчизні, щоб не втрачали також сприятливої та щасливої години, що випала нам за таких великих і нездоланних сил виконати наші присяжні обов’язки” [1, с. 241–242].

П. Орлик застерігав, покликаючись на історичний досвід, не довіряти Москві. Нагадував, як “люди не послухалися доброзичливих і правдивих пересторог славної пам’яті небіжчика гетьмана Мазепи, довірившись підступним московським запевненням, які в грамотах підписані та стверджені власною царською рукою й скрізь на Україні, в усіх містах і церквах, прилюдно читані <...>, що права й вольності військові ніколи і ні в чому на віки вічні не порушуватимуться з московського боку, а всі військові й посполиті люди житимуть за таких же вольностей, у яких перебували з часів славної пам’яті небіжчика гетьмана Богдана Хмельницького. Як, між тим, Москва дотримала своїх присяжних обітниць, гаразд знати <...> цілому світові. Спершу Москва <...> обдаровувала копійками всю старшину та значне військо та городове товариство, вбирала їх соболями, роздавала їм маєтки, доки не здобула перемоги над шведами під Полтавою, а тоді свої війська на Україні поселила всюди, в містах і селах, розмістила на квартирах так, що жодне житло – ані генеральної особи, ані полковника, ані попа, ані козака – не були вільні від тих московських постів.

Та невдовзі, як тільки Москва закінчила війну зі шведами та підписала з ними перемир’я, відразу ж свої присяжні обітниць <...> скасувала, всі вольності поламала, суди й свої кримінальні закони на Україні запровадила й установила, а наші військові знищила. Гетьманський уряд заборонила й скасувала, якусь свою Колегію з дванадцяти осіб, а радше з дванадцяти окрутних мучителів склала, в Глухові затвердила, вони ж із наших людей, мов із худоби, шкуру здирали, не дозволяли їм між собою розмовляти, мучили по-тиранськи, били батогами, розпинали на дибі, ламали ребра, смалити, мов поросят, зв’язавши, на вогні, обливали киплячою смолою, вішали, стинали, четвертували та інші нечувані в світі муки нашому народові завдавали.

Нарешті, Москва, жадаючи не тільки знесилити Військо Запорозьке городове, а й винищити його, винайшла спосіб, як-от копання якогось там у своїй далекій стороні каналу та спорудження фортець у Персії, й на ті такі віддалені місця по кілька десятків тисяч козаків указами заганяли; одних там тяжкими й невідомими роботами мордували, других морили голодом, а інших труїли гнилим, трухлявим борошном, перемішаним із вапном і ящірками.

А коли генеральній особі полковники й уся старшина з усім Військом Запорозьким городовим та зо всім народом нагадали про себе, звернулися з листом, покірливо й слізливо, до царської величності через своїх послів із приводу збереження своїх прав і вольностей та про дотримання царських запевнень і обіцянок, затверджених грамотами, тоді їх усіх, забравши до Петербурга під вартою відвівши – одних замучено, других засуджено до вигнання, а третіх посаджено в тяжке ув’язнення” [32, с. 37–38; 1, с. 242–243].

Нагадав Орлик запорожцям і про наступ Москви на Запорозьку Січ, будівництво фортець на її землях та про взяття й зруйнування доценту Чортомлицької Січі в 1709 році, коли було жорстоко винищено старшину і рядове козацтво. “Невже вашим милостям добрим молодцям вигасло з пам’яті те, як Москва під час захоплення Січі, звабивши військову старшину й товариство до присяги улесливими обіцянками царської ласки, стинала їм голови у своєму таборі, як перед тим було взято давній Кизи-Кермен для того щоб притискати й викорінювати Військо Запорозьке Низове, насаджуючи Самарські городки й засновуючи Кам’яний Затон під прикриттям складів для провіантів і зброї, а Військо Запорозьке було заповнюване царськими грамотами, що після закінчення війни з турками і татарами ті городки на Самарі й фортеці на Кам’яному Затоні будуть знесені. Та що обіцяли – не зробили. Як і під час шведської війни, залучивши на свою службу чимало низового товариства та підманувши його платою, запровадили їх до Петербурга і звідти пороздавали на каторги, де всі й загинули” [1, с. 244].

Ішлося в листі і про передання Москвою Туреччині та Кримському ханству запорозьких земель за мирними договорами. Хоч між іншим те знати, де ваша милість, добрі молодці Військо Запорозьке, задумали й домовилися заснувати і збудувати Січ? Напевне, по той бік Дніпра. Та вас туди не допустять турки й татари, оскільки той край, де містяться най-

кращі ваші пожитки й угіддя, чи то на Самарі, чи в інших місцях, давно Москвою віддані на вічні часи туркам і татарам, що підтверджено мирними договорами й аж до Оріль-річки відмежовано; та все ж і самі, ваші милості, добрі молодці, пам'ятаєте, позаяк од військового товариства під час цього розмежування були надані люди турецьким комісарам. По сей бік Дніпра Москва не має жодного ступня землі, крім Києва, Трипілля й Василькова, навіть Стара Січ не належить їй і не повинна належати, що затверджено та улагоджено мирними договорами між Портою Оттоманською й Москвою спершу на Пруті, потім у Стамбулі, а по-третє, в Адріанополі. До того ж і вся правобічна пустеля з полями, річками й струмками – однією частиною прилучена до Речі Посполитої – польської України, а й до ляхської області не тільки Прутськими, а й давнішими Карловицькими договорами віднесена й відмежована, а з другою частиною – до самісінького Очакова належить туркам і татарам. Поміркуйте, <...> і своїм розумом зважте, де житимете під московською владою, де добуватимете череди, які теж розплодилися під обороною його мості хана? Напевне, Москва не захоче задля вас воювати ні з турками, ні з татарами за землі, що залишаються по обидва боки Дніпра. Рада буде, й імені щоб Війська Запорозького Низового там не було, як те ухвалив небіжчик государ Петро Олексійович, тільки-но дочекався завершення війни зі шведами” [1, с. 245].

Ще пошкодують запорожці, зробивши такий нерозважливий, хибний крок, доводив Орлик: “Але тільки-но закінчиться війна, то що з вашими милостями станеться, якого нещастя і згуби (цього не зичу) ви зазнаєте, самі на собі відчуєте й пошкодуєте, що нині так нерозумно й бездумно учинили, не озираючись на задні колеса” [32, с. 39].

Запорожці отримали від Орлика листа 6 травня 1734 року і, мабуть, із відповіддю не затрималися. У ній доволі чітко вказали причини, які змусили їх повернутися під скіпетр російського монарха. Запорожці пояснювали, що, по-перше, “вимушені були відійти від ханської величності через те, що мали превелику кривду від татар за втечу кримських і ногайських невільників, а ще більше за коней, худобу й овець, які невідомо де гинули, й нам не стало снаги платити дармовщину за них на вимогу їхнього татарського суду.

По-друге, ногайці, захопивши землі вище від Великого Лиману до самісіньких порогів, забрали весь Дніпро й степ, що мало чого нам, Війську Запорозькому, дісталось. По-третє,

як сама вельможність ваша чули, що за хана Менглі-Гірея півтори тисячі наших козаків у Білгородщині на каторги продали <...>. Далі скажемо, що й із ляхами <...> хан у бійку нас кинув. А наших козаків, які в Брацлаві й по інших містечках лядсько-українських ходили торгувати рибою, безневинно ляхи полонили, повішали та їхнім добром заволоділи.

А <...> найгірше, <...> що якби ми пішли за <...> ханом, і за вами, гетьманом, проти військової її імператорської величності, то, оскільки орда здобувала міста, то набрали б наших християнських людей, як минулих років під Білою Церквою та під Слободами й, відступивши до Криму, запровадили б їх у вічну неволю; певне вже тоді б подвійний був би осуд від Господа за християнський плач і пролиття безневинної крові. Й мали б ми вічне прокляття. Адже хоча кримський хан і Україну зміг би обстояти, чого не доведи Боже, то не сподіваємося, щоб під ваш регімент її віддав”.

Отже, запорожці вважали неможливим для себе залишитися під ханським протекторатом. На Кам'янській Січі серед старшини переважали ті, що дотримувалися промосковської орієнтації й не бачили іншого виходу, як повернутися в рідні місця, сприйнявши царську владу. “І в тому не сумніваємося, що воля її імператорської величності може нас, Військо, карати чи дарувати нам життя. То де вчинився гріх, хай там буде й покута. Одначе вона, милостива імператриця, бачачи нашу вірну службу у війську, що ми обіцяли їй виказувати, сподіваємося, не віддасть нас, Військо, на поталу й за наші заслуги утримуватиме своєю імператорською ласкою” [1, с. 246–247].

Не без сарказму запорожці радять Орлику зробити те ж саме. “Раяли б ми, Військо, й вашій вельможності, перед походом хана, щоб десь поблизу перебували з нами, Військом, разом її імператорській величності били чолом і про милість таку, як і ми, прохали, то й вашу особу, гадаємо, зволила б вітати й передати вам давні угіддя та маєтності”.

Закінчили свій лист запорожці ввічливо, але в офіційній тональності, без тих емоцій, які в Орлика виявлялися дуже сильно: “Так ми відповідаємо і, відповідаючи, наш військової поклін вашій вельможності, назавше залишаємося. Вельможності вашій всього добра зичимо й до послуг готові її імператорській величності Війська Запорозького Низового отаман кошовий Іван Малишевич з усім товариством” [1, с. 247–248].

Це був остаточний і відвертий розрив. Запорозьке Військо завжди було основою

політичних та військових планів Орлика. Без збройних сил гетьман уже вважався не стільки головою окремої держави з правом укласти союзи з тою чи тою державою, скільки дорадником чужих урядів, експертом у справах Східної Європи. Перехід запорозьких козаків справив дуже прикре враження на правлячі кола Франції, Туреччини, Кримською ханства.

Для запорожців період відвертої ворожнечі з російським урядом завершувався, розпочиналася нова сторінка їх історії, визначена почасти прикладами військової співпраці з ним, але здебільшого – прихованого, та все ж супротиву, боротьби за збереження козацьких прав і “вольностей” Війська Запорозького Низового.

І все ж понад дві тисячі запорожців після маніфесту П. Орлика повернулися до гетьмана [6, с. 61]. Та оскільки лише Франція надавала матеріально-фінансову допомогу на утримання козацького війська, при Орлику залишилося до 700 чоловік.

Але, попри всі труднощі й невдачі, гетьманові без війська й держави нарешті, здавалося, усміхнулася фортуна: 7 травня 1736 року розпочалася російсько-кримська війна (росіяни ще влітку 1735 року робили демарші в Криму), а 28 травня Туреччина оголосила війну Росії й Австрії. Відтак подія, на котру чверть століття очікував П. Орлик і з якою пов'язував надії на відродження Української держави, стала реальністю.

З огляду на гіркі уроки “Східної кризи”, гетьман повсякчас звертається то до Туреччини, щоб утримала татар від грабіжництва і “людоловства” на українських землях; то до Франції, від якої сподівається гарантій, що “козацька нація обох берегів Дніпра має бути вільною і незалежною” (останнє викликало невдоволення поляків, які застерігали від претензій гетьмана на Правобережжя). Із боєм зізнався він синові в листі від 23 грудня 1736 року: “Я тремчу від жаху від цієї гидкої політики розділу України. Таким чином, знов бажають перешкодити визволенню козацької нації. О нещасна наша Батьківщина” [6, с. 66].

Усмішка фортуни виявилася зрадливою: зазнаючи поразок, турки пішли 1737 року на перемовини з росіянами. У Немирові царські дипломати зігнорували пропозицію французів стосовно українського питання. Щоправда, наступного року знову спалахнула війна. Турецький диван навіть розглянув проект П. Орлика, що передбачав виведення, з допомогою татар Менглі-Гірея, запорожців із Росії.

Та, незважаючи на певні успіхи турків, на початку 1739 року біля Белграда почалися мирні переговори. Гетьман прибув до Белграда в лютому й заручився підтримкою французької дипломатії стосовно внесення до російсько-турецького договору 2-го пункту Прутського трактату 1711 року. Але царські дипломати відмовилися навіть говорити про козаків, 29 вересня 1739 року підписано Белградський договір, який передбачав: утрату Росією Азова (залишався в нейтральній зоні, а його укріплення були зруйновані); повернення Туреччині фортець Очаків і Кінбурн; заборону Росії утримувати флот на Чорному й Азовському морях; звільнення полонених з обох сторін і налагодження торгівлі; перебування російського резидента в столиці Туреччини.

Отже, російсько-турецька війна 1735–1739 років привела до незначних для Російської держави позитивних наслідків, до того ж, дорогою ціною – втратою понад 100 тис. вояків. Державні кордони дещо відсунулися на південь за рахунок території середньої течії Дніпра (головно – Вольностей Війська Запорозького Низового). Проте вийти до Чорного моря й підкорити Крим царату, звісно ж, не вдалося. Але для П. Орлика Белградський трактат означав, що “москалі назавжди запанували над козаками” [20, с. 378].

Коли по укладенню 10 листопада 1739 року договору між Стокгольмом і Стамбулом розпочалася російсько-шведська війна, у П. Орлика знову спалахнула надія: шведський уряд обіцяв гетьманові на повоєнному конгресі поставити українське питання. Але чергова Північна війна швидко скінчилася територіальними надбаннями Росії в Прибалтиці.

Розуміючи, що йому вже не побачити вільну Україну, П. Орлик 30 серпня 1741 року звертається з листом-заповітом до кардинала Франції Флері. Гетьман просить протекції синові Григору й усій козацькій нації, бо “який би малий інтерес не являла справа козацької нації у великій машині, якою Ви так розумно і геніально керуєте, одначе неоспоримі права цієї нації на Україну, узурповану московським пануванням; ярмо, котре на неї наложили, <...>, становиться з кожним днем більше і більше невиносимим – все це примушує мене виконати <...> обов'язки, котрі я прийняв на себе під час вибрання в гетьмани. Ніколи я не перестану шукати всіх легальних засобів, щоби заявляти мої права й права моєї нації на Україну...” [6, с. 69].

Турецький уряд, аби не конфліктувати з Росією, змушував гетьмана переїхати з Бу-

хареста до Адріанополя. Усе ж, за сприяння шведських і французьких дипломатів, Орлику вдалося осісти в Яссах, де мав підтримку молдавського господаря Маврокордата. Саме там, 22 травня 1742 року, й скінчився земний шлях гетьмана в екзилі. Доля могили його – невідома (І. Борщак вважає, що поховали гетьмана в одному з монастирів поблизу Ясс).

* * *

Високо поцінуючи діяльність гетьмана-емігранта, Б. Крупницький стверджував: “Українська справа стала правдивим змістом його життя. Цілу свою небуденну енергію він присвятив політичним завданням; своє звання гетьмана, шефа нації, він відчував, як відповідальний обов’язок, в жертву якому треба було принести свою персональну долю. І брався він за свої завдання з чисто українською впертістю: скільки разів бачив свої плани зруйнованими, скільки невдач пережив на своїм віку, і все ж таки знову піднімався, набирался нової енергії і шукав нових шляхів – і так до кінця свого життя” [20, с. 382].

Чому ж подвижницька, жертвна праця повпреда українства в Європі не увінчалася успіхом? Задля відповіді на це наріжне запитання звернімося до фундаментальної монографії канадського історика та політолога О. Субтельного.

Передусім учений наголошує, що діяльність мазепинців потрібно розглядати на широкому тлі – в контексті повстань східноєвропейської знаті початку XVIII ст.: “<...> як і Ракоці, Кантемир, Паткуль та Лещинський у своїх країнах, Мазепа й Орлик очолювали боротьбу української еліти проти чужоземного абсолютизму – в даному разі того, що його Москва прагнула запровадити в Україні” [33, с. 153]. Дослідник підкреслює, що для патріотизму знаті у XVII–XVIII ст. було притаманне поєднання прагматичного й альтруїстичного, бо то був час, “коли наступ на автономію країни на практиці означав обмеження політичних прав і привілеїв її еліти...” [33, с. 153]. Відтак “бажання Мазепа, Орлика й старшини забезпечити свої інтереси тісно перепліталися з турботою про добробут і волю їхньої «коханої вітчизни, України»” [33, с. 153].

Отже, об’єктивно козацько-старшинська еліта виступала оборонцем національно-державних інтересів. Але і “Мазепа, і Орлик, як і інші провідники східноєвропейських виступів знаті, <...> залежали від іноземної підтримки”, оскільки були ізольованими від головних частин українського суспільства [323,

с. 155]. Учений виокремлює низку чинників обмеженої підтримки мазепинців: “Українським масам і духовенству, на яких дуже вплинула Петрова релігійна пропаганда, легше було солідаризуватися з православним, як і вони, царем, аніж з Орликовими католицькими, мусульманськими та лютеранськими союзниками. Оскільки старшина була порівняно молодією елітою, недавнє узурпування нею різноманітних соціально-економічних прерогатив викликало більшу ворожість загалу населення, ніж перші ознаки абсолютизму, що його Петро I почав запроваджувати в Україні. Царева майстерність у застосуванні до старшини політики “батога і пряника” виявилась особливо ефективним засобом позбавити гетьмана прихильників навіть у його власній верстві” [33, с. 154].

Відтак Орлик, як і свого часу Мазепа, “міг розраховувати на підтримку тільки своїх найближчих спільників (генеральної старшини) та запорізьких козаків, які <...> були єдиним елементом в українському суспільстві, що відчував безпосередню загрозу російського централізму” [33, с. 154].

Злиденне, сповнене поневірянь і небезпеки життя в еміграції суттєво звузило коло прибічників і соратників П. Орлика; від запорожців він був здебільшого ізольованим (а згодом Низове товариство повернулося в лоно Російської імперії). Тому українські політемігранти змушені були домагатися покровительства можновладців, зацікавлених в ослабленні Росії. Проте, “з одного боку, допомога <...> патронів заохочувала емігрантів продовжувати свої спроби, вірити в можливість успіху, з іншого – підпорядковувала інтересам тих патронів, які дуже часто суперечили їхнім власним” [33, с. 155].

Таким чином, на основі розгляду вузлових проблем дипломатії П. Орлика можемо зробити певні висновки.

По-перше, вона розгорталася в руслі його попередників (Б. Хмельницького, гетьманів за доби Руїни, І. Мазепа) – на засадах полівасалітетності, але з часом трансформувалася в концепцію європейської безпеки задля вирятунку України з-під скіпетра російського царя.

По-друге, успішною й результативною зовнішньополітична діяльність України можлива лише за умови єдності її еліти, превалювання у світогляді цієї еліти національно-державних інтересів над класово-становими, клановими, єдності з іншими верствами суспільства.

По-третє, слабка, політично й ментально розшматована Україна не зможе стати суб'єктом, активним гравцем світової політики, залишиться на її узбіччі, приречена стати об'єктом геополітичних інтересів сильніших сусідів, розмінною картою в їх суперництві, протистоянні.

Література

1. Апанович О. Гетьман України – емігрант Пилип Орлик / Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К.: Либідь, 1993. – С. 209–253.
2. Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714) / В. Артамонов. – М.: Наука, 1990. – 208 с.
3. Дрбал О. Г. Гетьман України Пилип Орлик – нащадок чеської “шляхетської родини”? / О. Г. Дрбал // Хроніка. – 2000. – 1999. – № 25–26. – С. 150–165.
4. Борщак І. Великий Мазепинець Григор Орлик, генерал-поручник Людовика XV-го / І. Борщак. – К.: журнал “Радуга”, 1991. – 100 с.
5. Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція (Сторінки дипломатичної історії) / І. Борщак // Український історичний журнал. – 1991. – № 8. – С. 97–110.
6. Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція (Сторінки дипломатичної історії) / І. Борщак // Український історичний журнал. – 1991. – № 11. – С. 59–69.
7. Борщак І. Іван Мазепа / І. Борщак, Р. Мартель. – К.: Свенас, 1991. – 136 с.
8. Борщак І. Орликіяна // Хліборобська Україна / І. Борщак. – 1922–1923. – Кн. VII–VIII. – 112 с.
9. Вивід прав України / Кресін О. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. – К.: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 382–387.
10. Договора России с Востоком. Политическое и торговое; [сост. Юзефович Т.]. – С.-Пб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1889. – 450 с.
11. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – Львів: Світ, 1991. – 573 с.
12. Єнсен А. Мазепа: Історичні картини / А. Єнсен. – К.: Український письменник, 1992. – 205 с.
13. Єнсен А. Орлик у Швеції / А. Єнсен // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка (далі: Записки НТШ). – Львів, 1909. – Т. 92. – С. 93–169.
14. Єнсен А. Щоденник Орлика / А. Єнсен // Записки НТШ. – Львів, 1917. – Т. 123–124. – С. 1–12.
15. Костомаров М. Мазепа и мазепинцы / М. Костомаров. – С.-Пб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1885. – 752 с.
16. Кресіна І. Гетьман Пилип Орлик і його Конституція / І. Кресіна, О. Кресін. – К.: Фотовідеосервіс, 1993. – 80 с.
17. Кресін О. Мазепинці / О. Кресін. – К.: Либідь, 1994. – 250 с.
18. Кресін О. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття / О. Кресін. – К.: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2001. – 468 с.
19. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): Його життя і доля / Б. Крупницький. – К.: Дніпро, 1991. – 80 с.
20. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик / Б. Крупницький // Історичні постаті України: Історичні нариси: 3б.; [упорядн. та автор вступн. ст. О. В. Болдирев]. – Одеса: Маяк, 1993. – С. 337–383.
21. Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII століття: Навчальний посібник / Л. Мельник. – К.: ІЗМН, 1997. – 232 с.
22. Мельник Л. Українсько-турецькі взаємовідносини і політичні проекти П. Орлика / Л. Мельник // Український історичний журнал. – 1997. – № 6. – С. 24–34.
23. Молчанов Н. Дипломатія Петра Великого / Н. Молчанов. – М.: Международные отношения, 1984. – 440 с.
24. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепа: соратники та прибічники / С. Павленко. – К.: Києво-Могилянська Академія, 2004. – 602 с.
25. Павленко С. Ніжинський полковник Іван Обидовський / С. Павленко // Сіверянський літопис. – 2001. – № 1. – С. 102–112.
26. Пештич С. А. Ценный источник по истории России времен Северной войны / С. А. Пештич // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. – М.: Наука, 1972. – 405 с.
27. Письма и бумаги императора Петра Великого. – М.: Наука, 1964. – Т. 11. – Вып. II. – 744 с.
28. Письма и бумаги императора Петра Великого. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1952. – Т. IX. – Вып. I. – 526 с.
29. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. – Т. 2. – Від середини XVII століття до 1923 року / Н. Полянська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – 608 с.
30. Прицак О. Договори Пилипа Орлика з Туреччиною / О. Прицак // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. I. – С. 307–320.
31. Прицак О. Конституція Пилипа Орлика / О. Прицак // Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. – К.: Веселка, 1994. – 77 с.
32. Різниченко В. Пилип Орлик (Гетьман-емігрант). Його життя та діяльність / В. Різниченко. – К.: Друкарня Київського Союзу Кооперативних Установ “Союзбанк”, 1918. – 48 с.
33. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1994. – 240 с.
34. Ульяновський В. Пилип Орлик / В. Ульяновський // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К.: Варта, 1994. – С. 419–497.
35. Чухліб Т. Останній володар булави на Правобережній Україні (Пилип Орлик. 1710–1713) // Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в іс-

торії Центрально-Східної Європи (1663–1713) / Т. Чухліб. – К.: Києво-Могилянська академія, 2004. – С. 245–259.

36. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава у міжнародних відносинах 1648–1714 рр. / Т. Чухліб. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 518 с.

37. Шендрик Л. К. Пилип Орлик / Л. К. Шендрик, О. В. Янович. – Полтава: Форміка, 2005. – 140 с.

Iryna Diptan

The Pylyp Orlyk's diplomacy: origins, main points, lessons for contemporaneity

The main points, failure and miscalculation reasons of hetman Pylyp Orlyk's foreign policy are clarified in this article.

Keywords: vassalage, state system, euro integration, constitution, polyvassalage, protectorate, suzerainty.

Ирина Диптан

Дипломатия Пилипа Орлика: истоки, сущность, уроки для современности

В статье исследуются основания, сущность, причины неудач и просчётов внешнеполитической деятельности гетмана Пилипа Орлика.

Ключевые слова: вассалитет, государственность, евроинтеграция, конституция, поливассалитет, протекторат, сюзеренитет.

Надійшла до редакції 23.03.2010 р.

Віктор Ревезук

УДК 37.014.22(477.53)“19”

ПЕРША СПРОБА САМООРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ВЧИТЕЛЬСТВА НА ПОЛТАВЩИНІ (ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті розглядаються перші спроби самоорганізації українських учителів на Полтавщині на початку ХХ століття з метою боротьби за створення національної школи і навчання дітей рідною мовою.

Ключові слова: українське вчительство, національно-визвольний рух, народна освіта, Учительська спілка, національна школа, українська мова.

На початку ХХ століття український національно-визвольний рух уже став реальною політичною силою в підросійській Україні. На політичну арену вийшло нове покоління української інтелігенції, яка через культурно-просвітницьку діяльність прагнула здобути національні і політичні права для свого народу і дотримувалася радикальних методів боротьби з російським самодержавством. Чільне місце в ній займали представники національно свідомого українського учительства. Їх було небагато, але своєю

подвижницькою діяльністю вони торували шлях до свободи і незалежності України. Зокрема, в Полтавській “вільній громаді” Революційної Української партії (РУП) працювали вчитель другого реального училища Іван Сидоренко (під час обшуку поліція вилучила в нього близько 2500 примірників та інших нелегальних видань українською мовою), в Лубенській – учителька початкової земської школи Анна Приходько, в Прилуцькій – Тетяна Дорошенко та ін.

Український студентський з'їзд і перша партійна конференція РУП відбулися в червні 1901 р. у помешканні родини знаного діяча культурно-просвітницького руху Олександра Русова та його дружини Софії – згодом відомого українського педагога та письменника. Згідно з повідомленнями полтавських жандармів, громадська діяльність родини Русових була спрямована на “повне відокремлення Малоросії від Росії і створення суверенної держави на конфедеративній основі. Русови